

DISPUT

Holokaust i teologija

Priredili: Vera Mevorah, Željko Šarić i
Predrag Krstić

Naslov	Holokaust i teologija
Priredili	Vera Mevorah, Željko Šarić, Predrag Krstić
Izdavač	Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci
Recenzenti	Saša Laketa, Milovan Pisarri, Aleksandar Đakovac
Lektura	Dragan Dragomirović
Prelom	Nebojša Đumić
Štampa	Donat Graf, Beograd
Mesto i datum izdanja	Beograd, 2023.
Tiraž	300
ISBN	978-86-82324-28-7

Autor fotografije na korici Kristijan Šarić

**IZDAVANJE KNJIGE POMOGLO MINISTARSTVO
NAUKE, TEHNOLOŠKOG RAZVOJA I INOVACIJA
REPUBLIKE SRBIJE.**

S a d r ž a j

<i>Predrag Krstić, Vera Mevorah i Željko Šarić</i> Kako TEO-retizovati Holokaust?	7
Teološke perspektive i Holokaust	21
<i>Dragana Stojanović i Danica Igrutinović</i> Postholokaustovska čitanja u jevrejskoj i hrišćanskoj misli: komparativni aspekti	22
<i>Oleg Soldat</i> <i>Ordo pigdendi, ordo occidendi</i> : ikonolomstvo, Hitler i revizija Holokausta	44
<i>Oliver Jurišić</i> Teološki jezik i Holokaust	79
<i>Vladimir Cvetković</i> Holokaust, srpsko bogoslovlje i istorijski revizionizam	92
Perspektive teologije i Holokaust	127
<i>Muhamed Velagić</i> Budućnost religije sa Holokaustom u zaleđu – lekcije koje ne smiju biti zaboravljene	128
<i>Zorica Kuburić</i> Teologija netolerancije i Holokaust – od izabranog pojedinca do izabranog naroda	151
<i>Mark Lošonc</i> Holokaust i teološke dimenzije psihedeličkog iskustva	180
<i>Predrag Krstić</i> Ka materijalističkoj teologiji?	204
Beleška o autorima	227

***Ordo pigdendi, ordo
occidendi:***
**ikonolomstvo, Hitler i
revizija Holokausta**

Razbiti mogoče oltarja ni,

Oltarja laži, ki oblike množi.

(Lajbah, „Krst pod Triglavom“, 1986)

Hipoteza ovog poglavlja glasi: da je u sukobu koji je na nemačkom tlu besneo vekovima između dva slikarska shvatanja, protestantskog i rimokatoličkog, kojim slučajem pobedilo protestantsko – Holokaust se verovatno ne bi desio. *Mutatis mutandis*, Holokaust se ne bi desio ni da je rimokatolički likovni pijetet nekako uspeo da potisne protestantsku likovnost.

Filosofski gledano, *rimokatolički i protestantski likovni obrasci predstavljaju oblike gradiranog ikonolomstva*. Takav zaključak je u velikoj meri potkrepljen i radovima Hansa Beltinga (Hans Belting), a naročito Džozefa Kernerera (Joseph Koerner) i Sergijuša Mihalskog (Sergiusz Michalski). Imon Dafi (Eamon Duffy) ovakvo shvatanje i eksplicitno potvrđuje kad u svojoj knjizi *Svlačenje oltara*, čak konstatuje da je ikonolomstvo „centralni sakrament protestantizma“ (Duffy 2005: 576). To je neverovatno važna rečenica. Ona nas vraća na neophodnost da

zaista razumemo okvire toga šta je ikonolomstvo.

Tek oko tog problema nema usaglašenih stavova. Čak ni već legendarni ruski filosof/provokator, Dmitrij Galkovski (Дмитрий Галковский), ne uspeva ikonolomstvo da smesti u svoju *reviziju Rima*, po mnogo čemu, inače, fascinantnu (Галковский 2011). Ikonolomstvo je ozbiljan temat za koji u ovom radu nemamo dovoljno prostora da ga u celini obuhvatimo, ali ću na njegovom fonu izvući osnovne smernice svoje revizije Holokausta. Svestan sam da revizija bazirana na takvom istorijskom fonu može na prvi pogled da izgleda kontraintuitivno, nategnuto, pa čak i senzacionalno, no – ispratimo argument do kraja.

Ikonolomstvo koje je poteklo iz Vizantije se, koliko znamo, više vezalo za protestantske, nego za katoličke zemlje (Michalski 1993: 75–99). Već ta činjenica govori tomove, a – uglavnom je neeksploatisana ili nepoznata. Koliko je to presadivanje spontan proces, pitanje je koje nas se ovde toliko ne tiče, ali ću se usuditi da tvrdim da su katoličke zemlje iz iskušenja ikonolomstva u istoriji progovorile – slikom, a protestantske – rečju (Koerner 2004: 171–308). Taj rascep između slike i reči je možda i najvažniji problem evropske kulturne istorije, koji na neki način traje i danas.

Razumevanje evropskog (i vizantijskog) ikonolomstva je podeljeno. Postoje neki, poput spomenutog Džozefa Knera, koji u njemu vide evolutivni, neminovan i pozitivan proces, koji od Vizantije vodi do savremenosti (Koerner 2002: 164–213), ali i oni koji – mada na Zapadu ređi – ikonolomstvo kroz istoriju prate u njegovoj negativnoj odrednici (Besancon 2000: 182–183). Sve u svemu, na Zapadu je uvrežena navika da se na *ikonolomstvo* gleda prezrivo, a s prekorom tek *kad ono preraste u anarhiju koja ruši spomenike i baca “Molotovljeve koktele”*. Ali, premda ćemo videti zbog čega se na ovo pitanje, uključujući i

Holokaust, ne može primeniti evolutivni, već jedan drugačiji istorijski model, ipak je gotovo izvesno da ikonoklazam na Zapadu ipak ima svoju tihu (r)evoluciju.

Ostavljajući to pitanje po strani i vraćajući se na Holokaust, ističem da njegova nemačka likovna pozadina onda minimalno znači da je on oblik ikonolomstva, pa time i pokušaj bogoubistva, za koji su ontološke okvire već ponudila stremljenja katoličke pobožne slike vekovima pre Holokausta. Zbog tog, pitanje zašto je Holokaust sproveo upravo zagovornik katoličke slikarske tradicije, pri tom slikar, može sada da izgleda drugačije. Šta u tom slučaju onda predstavlja umetnička slika, ako smemo ili moramo da je – barem indirektno – dovedemo u vezu sa ovakvim istorijskim instancama, pitanje je na koje ćemo u toku rada isto tako ponuditi neku vrstu odgovora. Iz sva tri pitanja i odgovora proizilazi jedan pomalo drugačiji status jevrejske žrtve u Drugom svetskom ratu, kojoj se, ne menjajući njen status bogoubistva i veličine, ipak pridružuju kako određena nova saznanja, tako i neke nove žrtve.

I

Premda se Holokaust čini jasan, okolnosti koje su do njega dovele su ekstrinzične i načinu na koji se on odigrao i njegovom sadržaju. Prvo, zatamnjena je geneza pojma *holokaust*. Zbog čega se taj *grčki* termin danas odnosi *samo* na genocid nad Jevrejima? Zahvaljujući sistemskom, uspavljujućem zaboravu zapadnih akademskih elita. Logično je da se *grčki* termin negde u istoriji morao referisati na neko stradanje Grka? Tako i jeste. Prva *etnička* upotreba biblijskog termina *holokaust* odnosi se na turski Masakr Grka na ostrvu Hios, kad su 1822. godine Turci pobili četiri petine grčkih ustanika na tom ostrvu i celog ga *spalili*. Odatle su se Grci na taj događaj logično referisali kao na *holokaustos* – *svespaljenica*. Dakle, očito je da u traktatima o (je-

vrejskom) holokaustu minimalno svedočimo jednoj *aproprijaciji tuđeg termina, za koji presedan postoji* (Галковский: 2011).

Zaključak koji mi se čini neminovnim je da je sadržaj Holokausta intrinzičan pre geometriji evropskog ikonolomstva, nego politici rase – zbog načina na koji je ikonolomstvo prošlo kroz prizmu nemačkih likovnih strategija, od Karolinga do Direra (Albrecht Dürer), te do Luke Kranaha (Lucas Cranach) (Koerner 2004: 69–83). Ta prizma se odnosi prvo na afirmacije ili odbacivanja ikone u katolicizmu, a onda i umetničke slike u protestantizmu. Piktivna guranja ili odbacivanja slikarskih strategija, neraskidivo povezanih sa vizantijskom teorijom ikone iz osmog i devetog veka (Belting 2014: 365–411) progurala su estetsku valencu Evrope, pa i Trećeg Rajha (Spotts 2003: 3–43). Ta valenca je i danas u bitnome jedna konstanta Evrope i Zapada. Strategija dokazivanja u radu podrazumeva sledeće pretpostavke, koje ćemo detaljnije sagledati: ako se kaže da je istorijska incidenca Holokausta ekstrinzična njegovom prividnom istorijskom sadržaju, onda se neminovnost i izuzetnost Holokausta odnosi na posve drugu ravan od one na kojoj se ona obično traži. Zato ističemo da se ishodišta i trajektorije ove „borbe“ između dve, za Nemačku važne denominacije, ne tiču toliko njenih političko teritorijalnih aspekata, koliko slikarsko piktivnih strategija. One su za svetsku istoriju važnije od „Vestfalskog mira“ (Bobbitt 2002: 95–144).

Zato ćemo hipotezu precizirati: da su se nanosi, koje je slikarska borba (*Bilderstreif*) u Nemačkoj ostavila na rvačkom zahvatu rimokatolicizma i protestantizma, odlučnije usmerili prema ma kojoj od te dve struje – Holokaust se ne bi desio, jer bi se u nemačkoj duši razrešilo nešto što je veoma bitno. U nemačkoj kulturi odlučnost je izostala jedino po tom pitanju. Piktivni senzibilitet je u Nemačkoj ostao zbunjeno transkonfesionalan i neopredeljen. U svemu ostalome, nemačka kultura je dosegla krajnosti avangardnog savršenstva (Lepenisi 2009:

17–53). Glavni krivac za Holokaust je tako neuspeh da se razreši to pitanje sa kojim Nemci imaju suštinski problem (Belting 1998: 33–41).

Hitler je zlokobno napipao podtonove i nevidljive valere koji prate zapadnjačku pijetističku, katoličku tradiciju slikarstva tj, njen kapacitet za žrtvoprinošenje, te je rešio da ga nametne Nemcima, potiskujući formalni izraz protestantske slike, ali zadržavajući njegov patos. Holokaust će onda biti *protestantska silnica koja fokusira žrtveni kapacitet katoličke slike – na pogrešnu metu*. Protestantska piktivna rešenja su likovno benignija i jednostavnija od katoličkih, ali su afektivno i ikonoklastički nabijenija i ostrašćenija, dok im se god ostavi katolički pobožni slikarski ram. Hitler istorijski predstavlja upravo taj katolički slikarski ram. Koliko je taj ram – kao oivičenje, ograničenje i delineacija važna, čitalac može da razmotri kroz izlaganje Borisa A. Uspenskoga (Uspenski 1979: 183–241). Ta piktivna rešenja su, podjednako kao i neka katolička kretanja, sadržavala i dosta rane nacрте rešenja jevrejskog pitanja (o tome videti niže). Protestantska, piktivno slabija valenca, u Nemačkoj se istorijski izrazila kroz hiperverbalnost jezičkih veština (npr. poetike i filosofije), neočekivano izlažući i sa te strane slabost Nemaca na Hitlerovu naglašeno besedničku manipulaciju. Verbalno protestant, likovno katolik, Hitler je ulovio Nemce, sa namerom da simulira stanje katoličke žrtvene slikarske strategije, a da zapravo kroz protestansko ikonolomstvo stvori Novu Evropu. Informativni višak – uvek prisutan u hermeneutičkom zjapu nevidljivosti realnog predmeta slike (Morrison 1988: 269–281) – tako je ostao sakriven, ali je morao lično da se otelovi, promeni i ospolji. Ovo je važna pojedinost, kojoj se vraćamo na samom kraju rada. Za tu strategiju, Hitleru nije preostao drugi izlaz osim oprobanoг mehanizma ikonolomstva, koji je katolički likovni pijetet oslobodio okvira i, katoličkoj slici inherentan element žrtve, pretočio u stvarnost. Tu leži istinski koren celog

našeg problema. Kao rezultat, dok se Jevreji čine kao Hitlerova primarna meta, pravi sadržaj njegovih planova u Drugom svetskom ratu ležao je na drugom mestu. On je bio usmeren prvenstveno ka preoblikovanju Nemačke i Evrope, po cenu njihovog uništenja. Nije samo rat bio disimulacija ovog skrivenog cilja, već je to isto tako bio i Holokaust. Hitler je najveći skrivač realne motivacije u tom ogromnom teatru događaja.

Drugi deo hipoteze reafirmiše stav da ti problematični i za Nemce specifični nanosi nerešene teritorijalnosti između rimokatoličke i protestantske piktivne borbe, stoje u nesumnjivoj, mada skrivenoj vezi, sa tradicijom vizantijskog i evropskog ikonolomstva. Presađeno iz Vizantije na zapadno tle, često nizom pogrešnih prevoda i ciničnih strategija, od IX do XVI veka, ikonolomstvo se preobrazilo u vlastiti zapadni epigon, ali u mnogo čemu različit od vizantijskog originala; kulminacija tog autohtonog evropskog ikonolomstva se pojavila na tlu Nemačke i severnocentralne Evrope, od XV do XX veka, kada je politički štafelaj preuzeo jedan slikar.

Hitleru je istorija neočekivano pružila priliku da preseče čvor nemačke neopredeljenosti, u kojoj je probao da *etos rimokatoličke slike presvuče u elan protestantskog ikonolomstva*. Hitlerov plan predstavlja dovršetak pradavnog programa, koji je otpočeo sa dekretima Karolinških knjiga iz IX veka. Ti dekreti su detronizovali ikonu i gotovo slučajno rodili estetiku. Praktično, u Hitlerovom slučaju je to značilo preskočiti simboličku ravan i „hermeneutički zjap“ koji slika podrazumeva, te estetiku pretočiti u realnost, takoreći je de-estetizovati. Tom deestetizacijom se zato i dovršava puni krug od estetizacije ikone pod Karolinzima, do deikonizacije slike u XX veku. Hitler je očitao nastojao da preokrene tok nemačke istorije i izbriše protestantski likovni nanos sa severa, navikavajući nemački narod na percepciju koja je vladala do Albrehta Direra. On je hteo da reitalijanizuje nemačku likovnu percepciju, da bi sa slikom na-

novo uveo mimetički žrtveni mehanizam, koji je protestantizam ukinuo, prebacujući ga u sferu obfuskantne kolonije reči. Možemo stoga reći da u centru njegove pažnje nisu bili toliko Jevreji, Rusi, komunisti, masoni, Englezi, ili ma ko drugi, koliko njegov vlastiti narod i njegova duhovna istorija.

Epizoda sa Hitlerom i Nemcima na vizantijsku situaciju podseća i po još jednoj stvari. I u Vizantiji je ikona komplikovanim sledom rešenja i događaja pretočena u životnu sredinu. Razlike između ova dva ikonoklazma su ipak očite, jer su patriističko rešenje, posle vizantijskih ikonolomaca, katolici svesno odbacili, stvorivši sliku – kao simulaciju ikone – endemično za Zapad (Belting 2014) – da bi kasnije protestanti odbacili čak i sliku, praktično se oslanjajući samo na reč (Koerner 2004: 171–308). Ta reč je *na nekoliko vekova blokirala slikovno rešenje mimetičko žrtvenog “prokletog udela”* (Bataj 1995), i konkretno ali slučajno, *odredila sudbinu Jevreja*.

Želeći da reitalizuje Nemačku, Hitler se morao pitati: koliko daleko u prošlost sme da ide sa svojim planom dovođenja slike na pijedestal i njene modifikacije? Iz nekog razloga – koji će nešto kasnije u tekstu postati jasniji – on se opredelio za prelomni trenutak nemačke Renesanse. „Veliki moment autoportreta“, vezan za Direra (Koerner 1993), je mogao da bude jedan takav prelomni trenutak. Dobar deo klasičnog zapadnog slikarstva njemu nije ni mogao da pruži pouzdanu bazu za eksploataciju, s obzirom na obremenjenost njegovog istorijata sakralnom temom: dok se god slikarstvo od nje nije ispraznilo, ljudi poput Hitlera nisu mogli da progovore. On nije do kraja razumeo da je istorija zapadno slikarstvo, uprkos njegovom ikoničnom poreklu, svakako odvela od pijeteta, te da njegova birkanja i prosuđivanja – klimava kakva jesu morala da budu – ne znače mnogo. Za njega nije bilo važno da razume koliko je čak i onaj deo slikarstva koji je on probrao, već desakralizovan. Kao Firer, on do kraja rata i života ostaje slikar, esteta, arhitekta,

isto kao što se sve vreme tokom trajanja Trećeg Rajha to političko telo ni na trenutak nije oslobodilo bitne estetsko-piktivne valence, koja se kroz ovaj virus desakralizacije, usadila u njegov genetički kod (Spotts 2018: 97–113). Genealogija zapadnjačkog slikarstva je tokom vekova svoga udaljavanja od ikone tako nagomilala ontološke elemente koji su krcati ritualistikom žrtvenog obreda prelaza. Ikona, kao i slika nisu, kako se to često naglašavalo, samo „Sveto Pismo za nepismene“. Oni su mnogo više od toga.

Kao glavni konstituent struktuisanja prostora (Florenski 2013: 5), slika je možda i pre zapadne Renesanse skrenula u pravcu tajne eliminacije informacijskog viška, koji su karolinški vekovi zgusnuli u teološki čvor. Informacijski višak, kako sam ga nazvao, bio je halkidonski naslikani Hristos, živ i u Svojoj smrti na ikoni. Takav ikoničan prikaz je za katoličku pobožnost bio kamen spoticanja od samog početka. Pre nego se izrazio u svom krajnjem obliku kao spor između reči i slike (Schapiro 1996) taj informacijski deplasman je prvo preuzeo oblik katoličke likovne pobožnosti. Preuzimajući vizantijski tip kenotičke ikone, katolička tradicija se opredelila upravo za sliku Onoga Koji je prezren, *Imago pietatis* (*Muš skorbeū/Man of Sorrows*), tj. sliku Mrtvog Hrista. Katolička likovnost tada izvodi čudan preokret u odnosu na vizantijski arhetip. Dok se pravoslavna ikona ne libi da Hrista prikaže zaista mrtvim, katoličko slikarstvo kao da nije poverovalo u istinitost Njegove smrti (Hall 2008: 168–188), te je probalo da Ga što duže održi u životu na krstu, te da Mu prolongira Golgotu. Katolički likovni pijetet se razvijao u smeru tog proširivanja i insceniranja Golgote. Kroz nastojanje da se Mrtvi Hristos zarobi u teatralnost golgotske estetike, dospelo se, znatno kasnije, do okvira kojima Hristos više uopšte nije potreban, ili se marginalizuje, kao na slikama Davida Fridriha Kaspera (Caspar David Friedrich) (Koerner 2012; Hall 2008: 313–320). Prva katoličko-zapadna intervencija

na vizantijskom predlošku Hristove ikone, tako je krenula od sumnje u Hristovu smrtnost (ljudskost) – te je pošla u smeru ne samo uveravanja u božanstvo, već i u smeru ugovaranja i garantovanja Njegove ljudskosti, što zapravo podrazumeva sumnju u Njegovo Otelovljenje. Zbog tog, konfiguracija *Imago pietatis* sve češće primorava „mrtvog Hrista” da otvara oči, prolongira smrt, govori, obraća se, pomera itd. (Hall 2008: 313–320). Krajnje je znakovito to da katolička likovnost, regrutujući vizantijsku ikonu, otpočinje upravo sa mrtvim Hristom, Kojeg nastoji da oživi, da bi Ga kasnije izbacila izvan dometa Vaskrsenja i ostavila samo u oblasti labilne očovečenosti (onog Jevrejina). Toj tradiciji je potreban samo Hristos – Čovek, *da bi likovni obred prelaza mogao da se obavi na kontraktualan način* – koji će kasnije da oformi celinu korporativne epistemologije Zapada (Pickstock 1998). Ontološki obred prelaska, vekovima očuvan vizantijskom ikonom je, drugim rečima, prvo likovno, a zatim i šire kulturno – okončan. To je okvirna situacija kulture iz koje niču ikonični sporovi Evrope i Nemačke.

Ovaj proces odgovara i propratnom teološkom raspo-redu karolinške teologije Strasti (Stradanja/Raspeća), tj. Pasiji. Zbog tog je to informacijsko oslobađanje ili višak moralo da postane ne samo ono što jeste, obredno, već i obredno žrtveno (Brenner 2000: 253–277). Ono je u rukama katoličkih majstora zaboravilo da je Žrtva prinesena jednom za uvek – i da je adekvatno uhvaćena u teologiji pravoslavne ikone. Možemo reći da je slika, kojom je ikona zamenjena, neprestano insistirala na tome da se Hrista uvek nanovo razapne i time – ponovo proveri. To proveravanje nije uobličilo samo kontraktualnu epistemologiju izvesnosti, koja i danas predstavlja osnovu zapadnog mentaliteta, već i filosofiju renesansne perspektive u XV veku (Edgertone 1975), u čijim optičkim rešenjima jedan od dva elementa koji konstituišu događaj slike, naslikani (posmatrani) predmet, ili posmatrač – mora da nestane. Prvo je, dakle, nestao

Otelovljeni ali umrli Hristos, živ i u Svojoj smrti (kao na Studeničkom Raspeću), da bi se, nakon što Ga se oživelo u trenucima između Raspeća i smrti – znatno kasnije u slikarstvu – rastvorio svaki lik i oblik koji se naslika, jer je njega prvo lišen Hristos. Na samom kraju – ali time već izlazimo iz okvira teme ovog rada – nestaje i sam posmatrač i umetnička slika (Maljevič, ruska avangarda).

II

Istoriografija Holokausta, kao i svaka istorija, sledi metodiku konvergencije dokaza. Istorijski dokazi moraju da budu ekstrinzični vlasničkom domenu onoga koji dokaze izvodi, tj. – idealno, dokazi moraju biti dostupni svima po metodi otvorenog izvora. Problem sa istoriografijom Holokausta upravo leži u njegovoj snažnoj identitetskoj valenci, koja je neodvojiva od centralne maksime koja definiše njegove teoretske okvire, maksime o njegovoj izuzetnosti. Izuzetnost Holokausta – ili bilo čega, kad smo već kod toga – na kraju uvek mora da postane nacionalna odrednica. Tako se studijama Holokausta neopaženo prikrada studij nacionalizma. Pojedinci će čak reći da jedno rađa drugo, te da je jevrejska zapravo prva, majka-nacija, koja je vremenom rodila ostale (Slezkine 2004: 10–13). No, ako je Holokaust unikatan, onda žrtve u suštini vlasnički raspoložu i razvojnim vektorima njegove istoriografije. A to onda znači da istoriografija zapada u jedan rascep kojem je sa strepnjom prišao čak i spomenuti Galkovski (Галковский 2011). Zaista, Holokaust je egzibicionističkim saltom svoje teze o jedinstvenosti, zauvek sklopio nesretan brak između Nemaca i Jevreja. U tom vlasnički-identitetskom dijapazonu, koji mnoge dokaze Holokausta čini naknadno intrinzičnim (cinično bi bilo upotrebiti engleski termin *circumstantial evidence* – pošto su *okolnosti* Holokausta u većini slučajeva zaista *in flagrante*), istorio-

grafija Holokausta preti da ispadne iz šina kolektivne istorije i preraste u ideologiju izuzetnosti. Tako, krećući od onoga što o Holokaustu kažu žrtve, ali i od onog što o Jevrejima kažu počinioci, te od onoga što iz svega uspevaju da sagledaju posmatrači (bystanders) – teško se može doći do korena i uzroka tog zločina. Jevreji taj zločin smatraju jedinstvenim jer su, među ostalim razlozima, jedinstveni upravo oni (Slezkine 2004: 3–13); Nemci teško da mogu da dospeju u poziciju da taj zločin smatraju unikatnim. Time bi, na kraju krajeva, oni od sebe načinili *unikatne monstrume*. Čini se da raste i broj onih koji su bliski nemačkoj poziciji ekvidistance. Tako se javlja sve veći broj konkurentnih genocida: jermenski, indijanski, romski, srebrenički, ruandski, kanadski itd. Ostali se trude da dokažu ili ospore jedno, ili drugo. U tome leži možda najveća prepreka u teoriji i praksi izučavanja Holokausta, kao i genocida – jer se ulaganjem tolikog napora u dokazivanje događaja koji su nacionalnom apropiacijom pretvoreni u intrinzično vlasništvo – sva pažnja usmerava na onu stranu koja svakoj naciji pruža priliku da na berzu genocida iznese svoj vlastiti.

III

Šta je Hitlera pokrenulo na Holokaust? Operativna ponerološka teza je da je to bio poseban oblik rasizma, koji se zove antisemitizam. Tu tezu teško da ima potrebe osporavati, ali je neophodno shvatiti da je ona samo deo simptomatike. Rasa, bilo koja, čak i kad uzdigne patološke sentimente do nivoa poneroloških dimenzija, ukazuje na nešto drugo i dublje. Iz detaljnih semiotičkih analiza Jurija Lotmana, na primer, saznali smo da prisustvo svake simptomatike uvek svedoči o dubljim simboličkim slojevima koji ih pokreću (Лотман 1992). Složeno Lotmanovo izvođenje, koje je nekim čudom propustio da izvede meštar zapadne semiotike, Umberto Eko (sic), možda može da

se pojednostavi frojdovskom metaforom o desetini ledenog brega koji viri iz vode i ostalih devet desetina koji su porinuti. Šta onda u Holokaustu viri iznad vode, a šta ostaje pod površinom? *Zar nije vrh ledenog brega upravo sam Holokaust?* Koja je simbolička energija stoga pokretala tokove koje je usmerio Hitler i koji su doveli do Holokausta?

Tvrdim da je to bio pre svega pokušaj bogoubistva. Među svim dominantnim tezama, najčešće se eksploatišu suprotne ovoj o bogoubistvu, tj. one materijalne i redundantne, poput sociodarvinističke Hitlerove sirotinjske izloženosti, u istočnim predgrađima Beča, rasnoj mešavini slovensko-jevrejske populacije, sa kojom je on jedno vreme života delio socijalnu pomoć. Ali, odmah nam je jasno da je i takvo tumačenje samo deo simptomatike. Druga podgrupa kurentnih objašnjenja je značaj koji se pripisuje izrazito kreativnim, ozverenim pod-izvođačima zločinačkih radova, pojedincima poput Odi-la Globočnika (Odilo Globocnik), Kristijana Virta (Christian Wirth) ili Hermana Heflea. Nisam spreman da umanjujem doprinos rimo-katoličke civilizacije u patentiranju sve perverznijih načina ubijanja, mučenja i porobljavanja. Ali, nisam siguran da li bih se usudio ići toliko daleko kao neki, koji tvrde da se Holokaust ne bi desio da nije bilo tih pervertiranih ljudi, kojima su sinula rešenja za koje nisu bili sposobni ni Himler, Hitler ili Rajnhard. Sve u svemu, izgleda da nijedno od kurentnih objašnjenja: rasizam, takmičenje, želja za pljačkom jevrejskog blaga, kao ni teza o podizvođačima – ne uspevaju da izađu izvan okvira simptomatike. Njih dakle treba smatrati pre za posledice nečega što se prethodno odigralo u skrivenim kauzalitetima istorije. Ne odričem se teze o bogoubistvu unutar Holokausta, ali moram je preformulisati. Ona će onda glasiti *da Hiltera nije toliko pokretala mržnja prema jevrejstvu, koliko njegova mržnja prema hrišćanstvu*. Sada ćemo ilustrirati tu misao.

IV

Hitlerov odnos prema hrišćanstvu, i više od toga – odnos hrišćanstva prema Hitleru, odredili su kurs i stvarnost Holokausta. U okvirima plana sačinjenog od dva elementa: a) ličnog Hitlerovog, verskog projekta, i b) jednog šireg geopolitičkog – nemački vožd koji je sprovodio verski projekat Nove Evrope – jevrejsko pitanje je bilo samo deo tog šireg zadatka. Istoriografija Holokausta po pravilu slabo registruje ili naprosto ignoriše ove druge dimenzije tog projekta. Rezultat je siromaštvo i kriza tumačenja. Prvo ćemo reći u čemu se sastojao projekat Nove Evrope, a onda objasniti komponente koje su ga činile. Hitlerov projekat je podrazumevao stratešku intervenciju u Evropi, sa sledećim glavnim ciljevima:

1. istrebljenje paleohrišćanstva
2. istrebljenje jevrejstva
3. retardiranje katolicizma (do trenutka kad se on sam ugasi)
4. apsolutizacija sekularne države
5. osnaživanje kulta razuma kroz kult nauke (izdvojićemo astronomiju i mikrobiologiju)
6. totalna i totalitarna estetizacija Evrope (sa dramaturškom bazom zasnovanom na Rihardu Vagneru (Richard Wagner))
7. povlačenje granične linije na Uralu s ciljem odvajanja Evrope od Azije (nakon uništenja Moskve i Petrograda kao kulturnih artefakata judeoboljševizma i niže rase)
8. testiranje nemačke rase-nacije u takmičenju sa drugim narodima-rasama (radi pobeđe jačega i sa neizvesnim ishodom)
9. istrebljenje gladu pola ruske populacije i pretvaranje druge polovine u roblje

Postoje još neki, ekonomski i politički niži ciljevi, ali ovde nema potrebe da ih sve navodimo (izdvojiću kao primer danas aktuelan motiv, kojem se Hitler stalno vraća: pretvaranje Ukrajine u nemačku žitnicu, a Krima u nemačku koloniju – zbog tada kurentne nemačke hipoteze o gotskom poreklu). Važniji od toga je karakter ovog Hitlerovog sveobuhvatnog poduhvata: radi se o religioznoj filozofskoj revoluciji, koja na tom prostoru i u tom obliku nije viđena od Vestfalskog mira i Tridesetogodišnjeg rata. Iz navedenih Hitlerovih ciljeva odmah vidimo da teza o unikatnosti ubijanja Jevreja ne može da stoji: među predviđenima za uništenje, ne samo što postoje drugi, već ćemo među njima kasnije videti i Hitlerov vlastiti narod. Ovde prisustvujemo jednom *ordo occidendi* – poretku ubijanja. Probajmo da ga rekonstruišemo.

Svi ciljevi, čak i jevrejski, podređeni su onom glavnom, za koji bi bilo malo reći da je samo *filozofski*, *on je zapravo teološki*, budući da se sastoji u uspostavljanju kulta, bliskog kultu prirode, koji je imitacija najsavršenijeg tipa takve religije, po mišljenju Hitlera – grčko-rimske teologije. Takav kult podrazumeva osećanje transcencije i počiva na kategoriji važnoj za evropski romantizam – na ideji beskonačnosti, neograničenosti, i nepersonalnosti (*uzvišeno-sublime/το υπσις*). U stvari, sva tri ova pojma, direktno i neminovno nas vraćaju ikonolomstvu (Patrijarh Nikifor 2008: 53–60), ali isto tako i *romantizmu*. Ovaj kargo kult bi, da se ostvario, posedovao neke elemente islama (kod Himlera mnogo više; Hitler prema islamu gaji prezir, ali na par mesta projavljuje egzaltaciju), te dosta od japanskog budizma, prema kojem Hitler načelno kao inače prema Japanu, oseća divljenje; ali deklarativno opet, ateizma nema – Hitler ga ne favorizuje – iako je i tu kontradiktoran, jer je dosta njegovih iskaza obojeno patosom ateizma. Glavna prepreka ovom projektu nije jevrejstvo, već paleohrišćanstvo, odnosno onaj sklop starih hrišćanskih oblika za koje

Hitler smatra da potiču (postoje dve verzije, pošto je Hitler više nego konfuzan kompilator): ili od a) Isusa Hrista, ili b) od ap. Pavla, u kom slučaju je onda, po toj Pavlovoj verziji, Hristos – Gal-Germanin, Arijevac, kojeg je Pavle zloupotrebio. U oba slučaja Hristos je ipak otelovljeni Bog, dakle Bogočovek. Stoga je jedina prepreka ostvarenju Hitlerovog generalnog, uopštenog, arijevskeg, prirodnog, stihijskog, božanstva – Bogočovek Hristos. Hitlerovo prećutno i antagonizovano veroispovedanje je, sa stanovišta prepoznavanja Hristove prirode, ortodoksnije i pravilnije od današnjeg evroateizma, koji iz pamćenja nastoji da izbriše hrišćanske temelje. Hitler, za razliku od današnjih političkih struktura, u Hristu barem nepogrešivo prepoznaje Njegovo Bogočoveštvo – te i realne kapacitete Njegovog Bogočoveštva u domenu istorije.

Hitlerov bog je ne samo prirodni bog u svima nama, koji nas sjedinjuje sa prirodom i njenom borbom za opstanak, već i metafizički bog, manje više prisutan u pijetističkim i luteranskim varijacijama nemačke filosofije do Hajdegera (Martin Heidegger) (Von Balthasar 1998: 193–316). Zbog toga, u obe ove verzije, Hitler prema Hristu gaji neskriveno i primarno gađenje; a iz tog gađenja prema hrišćanstvu izvire njegov antisemitizam. Zbog toga je moguće reći da, ako Holokaust i jeste unikatan, za hitlerijanski pogled na svet *ne postoji antisemitizam antecedentan Dogadaju Hrista*. To jest, bez Hrista u nacizmu ne postoji ni antisemitizam. Ne stoji, stoga, tumačenje antisemitizma relevantno za Rajh, koje bi išlo unazad, pre i mimo Hrista: Hristos je *terminus ante quem*. Ovakvo tumačenje smešta Holokaust barem u hristološku i hristocentričnu pozadinu.

Po Hitleru, Bogočovek (Galilejac), je imao jednu funkciju: proglašavanjem Sebe, ili proglašavanjem Njega za Bogočoveka, On je od Sebe napravio konkurenciju grčko-rimskom „jasnom geniju i religiji“, u socijalnom smislu, On je „re-

grutovao antičko podzemlje koje je uništilo društveni poredak“, izjednačeni su ljudi i rase – u kojem haosu mogu da profitiraju jedino Jevreji, „kojima nedostaje bilo kakav talenat, osim da cenjkanjem varaju druge narode i upropaštavaju ih (njegov omiljeni termin: degeneracija)“. Pogledajmo uostalom kako to kaže sam Hitler:

Hrišćanstvo je pobuna protiv prirodnog zakona, protest protiv prirode. Dovedeno do svoje logične krajnosti, hrišćanstvo bi značilo sistematsko negovanje ljudskog neuspaha. Najteži udarac, koji je ikada zadesio čovečanstvo, bio je dolazak hrišćanstva. Boljševizam je vanbračno dete hrišćanstva. Oba su izumi Jevrejina. Hrišćanstvo je u svet unelo namernu laž u pitanju religije. Boljševizam praktikuje laž iste prirode, kada tvrdi da donosi slobodu ljudima, dok u stvarnosti nastoji samo da ih porobi. U antičkom svetu, odnosi između ljudi i bogova bili su zasnovani na instinktivnom poštovanju. Bio je to svet prosvetljen idejom tolerancije. Hrišćanstvo je prva vera na svetu koja je istrebila svoje protivnike u ime ljubavi. Njegova ključna karakteristika je netolerancija. Bez hrišćanstva ne bismo imali ni islam. Rimsko carstvo, pod germanskim uticajem, bi se razvilo u pravcu svetske dominacije, a čovečanstvo ne bi jednim potezom ugasilo petnaest vekova civilizacije. (cf. Trevor-Roper 2000)

Ove reči je mogao da izgovori Hitler, ali one nikada ne bi mogle da se čuju u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, pa čak ni u Musolinijevoj Italiji, što nam u Hitlerovom kargo koktelu ukazuje na prisustvo nekog *dodatnog elementa*, koji izlazi izvan okvira rimokatolicizma, iako ga, doduše, radikalno približava lenjinizmu. Hitlerov cilj je dakle religiju, a ne čovečanstvo, osloboditi jednog teološkog virusa, i zameniti ga drugom, po Hitleru, zdravijom religijom. Navedeni citat je doslovan prevod njegovih misli, koje je on izrekao u sklopu interesantnog eks-

perimenta: firerovi saradnici su bez njegovog znanja ozvučili strateški bunker Vulfšanc u Poljskoj, i snimali njegove stolne razgovore tokom skoro četiri godine. Kad je ova traka transkribovana, nastala je legendarna knjiga Hitlerovih stolnih razgovora, koju je priredio Hju Trevor-Roper (Hugh Trevor-Roper), i koja je verovatno najvažniji dokument koji se odnosi na tog čoveka. Gotovo je neverovatno da se Hitlerovi filozofski iskazi o svim ostalim događajima ne uzimaju ozbiljno, a da se izvođenju i planiranju samo *jednog* – Holokausta – daje centralno mesto.

Tačno je da se u knjizi tih razgovora Jevreji spominju 140 puta. Ali, isto tako, Crkva i hrišćanstvo se spominju preko 150 puta (sic) – uglavnom oboje istovremeno. Hitler nigde i nijednom jevrejstvo ne razdvaja od hrišćanske dekadencije. Bez hrišćanstva – ne bi bilo jevrejstva. Hitler na mnogo mesta Hristu pripisuje čak i društvenu specifiku jevrejstva. Hristos je tako u Hitlerovom tumačenju metafizički nadređen fizičkoj i političkoj dekadenciji jevrejstva: On je njen uzrok! Knjiga Stolnih razgovora svedoči da on, iako usred rata koji gubi, svaki drugi dan pronalazi vreme da satima diskutuje o pitanjima vere i kulture, kao stvarima od većeg značaja nego rat koji gubi. Po mišljenju Hitlera, hrišćanstvo je tokom milenijuma degenerisanjem uz pomoć propovedi, regrutovalo podzemlje (plebs i proleterijat) protiv establišmenta nadržase, nadljudi i Vode – kulminirajući u boljševizmu (rana Crkva i boljševizam su za njega terminalne, istovetne tačke jedne istorije). Da se boljševizam ne bi proširio po celom arijevskom svetu (što jeste bio plan), potrebno je njegovo uništenje – dakle još jedan genocid. S obzirom da ga predvode i olicetvoruju Jevreji (Slezkine 2004) – to onda znači minimalno: uništenje 1) evropskog jevrejstva, ali i 2) ruske države, kulture, kao i 3) propratnih hrišćanskih struktura (tu je Hitler konfuzan: rusko pravoslavlje on čas poništava, čas na jednom mestu i brani njegova pra-

va). Tako vidimo da je minimalno reč o *tri* genocida, a pred kraj rada ćemo posve neočekivano prepoznati i jedan četvrti, koji je skriven od glavnih tokova istorijskoga tumačenja. Za ovu zaveru su po Hitleru krive judeomasonske strukture, jevrejstvo, paleohrišćanstvo, tj. pravoslavlje – dok krivica katolicizma nije istaknuta.

Osetno je da se Hitlerovo rezonovanje uobličava na fonu njegovog odnosa prema rimokatolicizmu. Tim redom i načinom je predviđena i dalja sudbina u antisvetu koji on predviđa: zbog blizine paleohrišćanskih crkava ideji Bogočoveštva – one moraju da nestanu; islam će da egzistira ako ni zbog čeg drugog, ono zbog njegove favorizacije od strane SS i Himlera (predviđeno je da veći deo SS pređe na islam, kao i da bosanske Handžar i Vražija divizije, u dogovoru sa jerusalimskim muftijom – nakon evropskog rata „reše“ jevrejsko pitanje u Svetoj Zemlji/Palestini). Važno je naglasiti da sve ove pojave kod njega igraju crno-belu ulogu, u krajnje pojednostavljenoj filozofiji istorije. Kako je već rečeno, jedino katolicizam je kod Hitlera dat u trodimenzionalnoj, realnoj složenosti. Svaki put kad dođe do njega, Hitlerova suđenja nisu primitivna, već su veoma informisana, te nekih 150 iskaza u knjizi na tu temu su, sa stanovišta sociologije i psihologije religije – gotovo poučna, jer su zasnovana na njegovom ličnom iskustvu. Ali, baš zato što su zasnovana na ličnom iskustvu, on po tom pitanju odbija da se genocidno opredeli. Podsećam: plan je ostaviti rimo-katolicizmu da odumre prirodnom smrću, što Hitler vidi kao neminovnost zbog promene civilizacijske paradigme. Knjiga obiluje mnogim Hitlerovim stavovima na tu temu: katolicizam je od partije odvojen, ali se nikoga ne sprečava da ga upražnjava; kolektivno – to nije poželjno; dosta prostora se dodeljuje tome kako naučiti od katoličke crkve veštinu organizacije i oporezivanja, ali i kako suziti poreze koje država godišnje plaća katoličkoj crkvi u toku rata: 900 miliona rajhsmaraka.

V

Dosta pažnje Hitler dalje udeljuje i nečemu što je izvan nemačkog istorijskog iskustva teško razumeti: konfliktu između katolicizma i protestantizma. Taj konflikt je naročito značajan u slikarskom, umetničkom smislu. Njegova opažanja o tome su mestimično čak i bravurozna. Time dolazimo do ličnog elementa koji gradi njegov projekat: reč je o čoveku koji potiče iz kulturnog kruga zemlje koja je vekovima stilizovana kao papski apostolat, iz hiperkatoličke Austrije; čak i Hitlerove ateističke ispade moramo tumačiti jedino u okvirima te prethodno nadređene civilizacijske etaže.

Iz Hitlerove mržnje prema Hristu, u obe spomenute verzije tumačenja, sledi da, ako je jevrejstvo dalo Takvog diverzanta, ono mora da nestane; razlog zašto mora da nestane je što je dalo Hrista, a ne što je ono jevrejstvo. Zbog tog što je dalo Hrista – koji je srušio klasični poredak (jevrejstvo nije uspelo da ga sruši) – a i zbog tog što se, tobože, to isto desilo u Rusiji pod boljševicima (teško je poverovati u bilo kakvu Hitlerovu empatiju prema imperijalnoj Rusiji) – jevrejstvo je osuđeno na propast. Koren antisemitizma svugde ukazuje na paleohrišćanstvo. Smisao je u tome da u privatnim iskazima nigde i nikad jevrejstvo nije razdvojeno od paleohrišćanstva, dok je znakovito da Hitler u rimokatolicizmu prepoznaje neke strukture koje nisu kompatibilne sa ovim paleohrišćanskim strukturama. U geometriji nemačke kulture Hitler je neminovno prišao istorijskom presedanu i strukturi koju vidimo u vizantijskom ikonolomstvu – zaokupiranosti ikonolomaca naslikanim Likom Hrista. U tom pogledu, Hitlerova jedina inovacija leži u tome što je on fascinaciju ikonolomaca naslikanim likom Hrista, proširio na rasno nacionalni okvir Hristovih telesnih saplemenika – na Jevreje. Hitler tako, obraćajući se indirektno Hristovom zemaljskom poreklu i okviru – ukazuje na Izabrani narod.

Cilj ikonolomstva tokom istorije bio je uništiti dve Hristove reprezentacije. U klasičnom ikonolomstvu to je podrazumevalo uništenje samo Njegove slikarske reprezentacije, tj. ikone, ali ne i Njegov narod, niti Njega. U onoj drugoj i evropskoj verziji ikonolomstva koju dovršava Hitler – to znači poništiti sve istorijske tragove Hristovog javljanja u istoriji (Hitler to zove upad Galilejca u istoriju). Problem je ležao u tome što je prvi zadatak koji je pred sebe postavilo klasično ikonolomstvo – onemogućenje piktivne depikcije Boga – osujetio napor vizantijskih teologa IX veka, Sv. Fotija, Jovana Damaskina, Patrijarha Tarasija, Patrijarha Nikifora, Teodora Studita i drugih. Kad je ugušen u Vizantiji, ikonoklazam je kao požar preskočio u zapadnu Evropu, gde se bez vatrostalnog nadzora grčke patristike rasplamsao u endemiku koja je buktala do Hitlerovog vremena. Tada je ikonoklazam stavio pred sebe finalni zadatak: uništiti istoriju, sva somatska, faktička podsećanja na tragove Bogočoveka, Njegove Crkve i naroda Božijeg. Kad je u Evropi ikona uspešno uklonjena (do XIII veka), sve što je preostalo bilo je ukloniti preostatke ikone i ikoničnosti.

VI

Budući da ga je izdao nemački antilikovni senzibilitet; kada je shvatio da njegov narod nije zadovoljio strateške ciljeve – da iz rata izade kao pobednik, te da se estetizuje u predviđenom smeru simulativne rimokatoličke slike i Vagnera – Hitler je Nemce osudio na genocidno istrebljenje. To se potvrđuje dekretom koji on pod kodnim imenom „Neron“ izdaje u aprilu 1945. godine, nekoliko dana pre kraja rata (Haffner 2012: 131–137). *Befell Nero* se sastojao u tome da: a) svi rajhovski zvaničnici sposobni za dogovor sa Zapadom, budu pohapšeni: bili su (među njima i potonji austrijski kancelar); b) sva populacija zapadne Nemačke, u blizini Saveznika, ima usiljenim maršom da se de-

portuje u centralnu Nemačku, dalje od pomoći Saveznika, da bi se sprečila utešna predaja Amerikancima, po cenu njenog pomora tokom marša; c) da se svi resursi u razvijenim delovima Nemačke unište, tj. da se poraženoj naciji onemogućući budući opstanak, na šta nije pristao čak ni Albert Šper (Albert Speer); i d) *učiniti sve, da do kraja rata Sovjeti budu ti koji će prvi da uđu u Berlin i okupiraju Nemačku da bi sproveli kazneno uništenje*, koje je prethodno provocirano nemačkim genocidom na teritoriji SSSR-a od 1941. do 1944. godine. Drugim rečima, Hitler jednom odsudnom *odbranom*, Nemce nastoji na silu da ugura u Valhalu. Strategijski, verujem *da je to njegov cilj od početka, da je tačno to hteo, te da je tačno to i postigao*. I u tom pogledu Jevreji su kolateral. Ali, nemačka Valhala je upravo anti-ikonična, antihrišćanska i ikonolomna. Filogenetski, ona je *kulminacija nemačkog protestantizma, a kako je pri tom izvedena dirigentskom palicom jednog katolika, ona je ujedno i najveći faux pas u istoriji katoličke religijske organizacije, njeno najveće samoponištenje*.

Da je ovaj suicidalni dekret pripremljen s predumišljajem, mesecima ranije, vidi se i po tome što je Hitler, da bi Sovjetima kupio vreme, samoinicijativno pokrenuo čuvenu Ardensku operaciju, Bitku ispupčenja, koja je – kako se danas smatra – jasna jedino u svetlu ovog kasnijeg dekreta i plana. Na taktičkom nivou, Ardeni su nesuvisao poraz, ali strateški su se za ovaj Hitlerov plan pokazali uspešnima, jer su Zapadnjake vremenski i prostorno zadržali, a Sovjete doveli do Berlina. Poslednji Vermahtovi kapaciteti su istrošeni, Saveznici zadržani (uprkos munjevitim prodorima trupa generala Patona, koji je ostao bez goriva i na kraju zaustavljen), a Hitler je vlastoručno upriličio najvagnerijansku bitku Zapadnog fronta.

Dekret Neron ipak nije sproveden do kraja, i to iz sledećih razloga: Hitlerovi oficiri nisu bili voljni da poslušaju ovo poslednje od Firerovih naređenja. Čak ni Pariz, koji je trebalo da bude miniran, njegov štatkomandant fon Koltic (Dietrich

von Choltitz), nije ispunio. Oficiri naročito nisu bili spremni da uništavaju svoju populaciju, a poneki od njih su voleli i kulturu. Oni nisu bili ikonolomci, niti ateisti, niti socijalisti – većina njih su bili naprosto oportuni koruptni preduzetnici (čuveni *Konto 5*) (Goda 2000), koji su kalkulirali sa opcijama koje su se sada pred njima otvarale, od kojih su Savezničke, zapadne veze, izgledale svakako povoljnije od ruskih. Izuzetak su u neku ruku bile paravojne strukture ozverenog kadra Vafen-SS-a, čiji satanzizam je bio eksplicitan, a militanstvo priučeno. Još jedan razlog zašto Neron nije uspeo je što se ni Sovjeti u Nemačkoj nisu pokazali istrebiteljski nemilosrdnima u meri u kojoj su to Nemci očekivali (svi preživeli nacisti iz Staljingrada, recimo, su zaista tokom 50-ih i 60-ih godina uredno vraćeni kućama – dosta njih). U čemu se, onda, sastoji Hitlerova pobeda? U tome što je *unutar filogenetski korumpiranog hrišćanskog areala Evrope, nesposobnog da artikuliše i prepozna samosvest viz-a-viz svoje hrišćanske baštine, uspeo da progura ontogenetski snažan špic ikonoklazma, da na njegov oltar položi tolike žrtve, te da trajno za Zapad pomeša ove dve ravni. Da one jesu pomešane, vidi se danas u Ukrajini*. Hitler je vagnerijanskom žrtvom i sebe kao svespaljenice (doslovno: i porodice Gebels (Goebbels)), konzervirao za buduće vreme prostor za taj ontogenetski, poseban isečak ikonolomstva, reinkarniran u Evropskoj uniji.

Zaključak

Hrišćanstvo je sjedinjenje helenizma i jevrejstva, kako je Emil Fekenhajm (Emil Fackenheim) to nepogrešivo prepoznao pišući o geometriji Aušvica, za koji on, isto kao i za Hajdegerovu filosofiju, smatra da su predstavljali pokušaj uništenja ovog sjedinjenja. U konstelaciji Jevreji–Crkva (hrišćanstvo), ni jedno ni drugo ne može da se zaobide, jer je Crkva, mesto sjedinjenja jevrejstva i helenizma. Potonja istorija čovečanstva biće

sačinjena od pojedinaca od kojih neki smatraju da tu treba da ima malo više helenizma (gnosticism, heresiologija, Harnak, Hitler), ili malo više *jevrejstva* (cionizam, kabalizam, pojedini ruski filosofi poput Vladimira Solovjova). To znači da je Crkva *nešto veće od oboga pojedinačnog*: iskušenje izdvajanja i apsolutizacije – u savremenosti koja obiluje i jednim i drugim – bilo starohelenstva, bilo jevrejstva, predstavlja istorijsku regresiju, rekonstrukciju nečeg nemogućeg.

Teorije Holokausta, jednako kao i fetiši starohelenskog uma, izdvojeni iz okvira svetske univerzalne, hrišćanske istorije, tj. *kulture stvorene od Crkve* su, bez obzira na motive koji takve naume pokreću, zamišljanje nemislivog. Upravo je u nemačkom misaonom iskustvu do svoje apoteoze narastao naigon za „povratkom davnini“, bila to helenska starina kao kod Hegela i nemačkih klasičnih filozofa, bila to ratnička divljina Starogermana, kao kod nacional-socijalista. Fekenhajm je zato napisao da se srž Aušvica sastojala upravo u pokušaju raskidanja jednom za navek sklopljenog braka između helenstva i judejstva, ostvarenog u hrišćanstvu, što se tokom trajanja logora smrti uprizoruje kao pokušaj ubistva Boga (Soldat 2021a: 543–556). Moderne simulacije starog liturgijskog svetozora (Pickstock 1998: 135–158), na mesto tog braka, venčavaju međusobno zavađene strane žrtava i počinilaca – kroz teorije izuzetnosti ma kojeg od genocida, zločina. Venčavaju dva *nespojiva* i, ni po čemu slična, naroda – Jevreje i Nemce. Daleko su sličniji recimo – uprkos svojim bitnim razlikama – Rusi i Jevreji. Zbog toga evropsko jevrejstvo završava svoje istorijsko postojanje u Nemačkoj, a svoje svetsko postojanje stiće kroz Rusiju. Nemci su uništili Jevreje, a Jevreji – staru Rusiju. Ni tu dakle nikakvog prostora o jedinstvenom, isključivom događaju, ne može da bude govora. Nemci su probali da ponove eksperiment Julijana Odstupnika, da razvenčaju helenizam i jevrejstvo; Rusi su jevrejstvo vovjeki vezali za Crkvu.

Stoga, smemo reći da hrišćanstvo ne može da se zao-
biđe ni u teoriji Holokausta – Jevreje zbog Crkve, a Crkvu zbog
njih. Ovde hrišćansku istoriju doduše treba doživeti uopštenije.
Postoji ontogenetski okvir hrišćanske istorije, koji sam po sebi
ne mora da znači mnogo, ali postoji i onaj posebni, filogenetski
sloj, koji obavezuje svojom jasnom istorijskom rekonstrukcijom
i poreklom. Te dve ravni treba držati na umu, ako se želi razu-
meti ono što sledi u ovom zaključku.

Jevreji su se doslovno zatekli kao slučajna žrtva u te-
atru koji ih je prevazilazio. Holokaust ontogenetski sa teatrom
koji je Jevrejima odredio sudbinu – nema veze, koliko god
paradoksalno to zvučalo. S obzirom da je Evropa filogenetski
gledano, hrišćanska (katolička) tvorevina (Rosenstock-Huessy
1938), onda je ontogenetska veza između Holokausta i jevrej-
skog bitisanja u Evropi (Nemačkoj) ravna bilo kojoj istorijskoj
ravni evropske istorije. To znači otprilike da je, ontogenetski,
sve moguće dovesti u vezu sa svim. *Ono što jevrejsku žrtvu čini
unikatnom je zapravo filogenetski aspekt evropske istorije, ali
on je kao takav sakriven nanosima uopštene misli.* Ontogenet-
ski sadržaj Holokausta predstavlja rasno brisanje jednog nara-
da; filogenetski pak – Jevreji su slučajne i ponovljene žrtve, jer
*predstavljaju supstituciju u ikonoklastičkoj traumi i žrtvenoj di-
namici zapadne likovne ontologije.* I treće, kako Jevrejima tako
i filosofiji (ako to dvoje u dvadesetom veku uopšte više može
da se razdvoji – u većini slučajeva: izuzeci koji svuda postoje,
samo potvrđuju opšti smer), stalo je samo do akcentovanja
poneroloških, uopštenih okvira tog procesa, dakle ontogene-
tskih procesa. O tim uopštenim, degenerativnim okvirima on-
togenetskoga u novijoj filosofiji već sam pisao (Soldat 2021b).
Problem leži u tome što je Holokaust sa nemačko-evropskom
specifikom povezan ne ontogenetski, već upravo filogenetski,
preko ikonoklazma, dakle preko jednog oblika hristologije; on-
togenetsku kauzaciju treba uputiti na sveukupnost istorijskog

traga hrišćanske Crkve, jer se u onom ontogenetskom, užem prostoru, jevrejstvo i Holokaust transformišu u poseban slučaj na uštrb filogenetske specifikke – ostaju oni, a nestaje sve ostalo. Upravo tako, bez filogenetskih obrisa ikonoklazma, koji su u Nemačkoj istoriji naročito istaknuti, Holokaust zadobija obrise neponovljivosti i unikatnosti, dok, može se istaći, *filogenetska sila evropske kulture kroz hristološke tragove supsumira jevrejstvo, zbog čega im je ona možda tako neprijatna*. Bez filogenetske dimenzije ikonolomstva, Holokaust izgleda poseban, ali isto tako, bez te šire, filogenetske (crkvene u najširem smislu) slike, Jevreji bi bili i ostali izolovano, turbulentno, nomadsko pleme. Brisanjem filogenetske hrišćanske samosvesti, Izrael se stilizuje u krajnje apolonijски izuzetak od političkog pravila. Da bi jedno postalo izuzetak, mora prvo ono prethodno da bude takvim. Samo unutar specifikke hrišćanske (univerzalne) istorije, Jevreji su postali – na dobro ili na zlo – činjenica svetske istorije. Filogenetski, svu stvarnost možemo da uzvedemo do dve centralne tačke istorije, do jevrejstva i helenstva. U čemu onda leži informativnost antisemitizma, pa čak i Hitlerovog, ako se izbriše njihov spoj u hrišćanstvu (Fekenhajm)?

Čini se da je pozivanje na antisemitizam odustajanje od filogenetskog i dubljeg objašnjenja. Izgleda da antisemitizam kao hermeneutički mehanizam stimuliše tezu o samostalnom postojanju jevrejstva, večno izloženom predatorskom antisemitizmu. U sugestiji ka takvom doživljaju antisemitizma, štaviše, leži možda i veća opasnost nego u deklarisanju uopštene mržnje prema Jevrejima. Jer, prema kojim Semitima se pobuđuje mržnja antisemitizmom? Današnja mržnja pojedinih Semita prema Jevrejima – ravna je ili veća od one Hitlerove. Pojedini segmenti unutar-jevrejskog, autošovinističkog ketmana – takođe se graniče sa nacrtima finalnog rešenja. Jedino usaglašavanje antisemitskih okvira sa preciznim filogenetskim, hristološkim strukturama koje su ga pogurale, obezbeđuju kauzaciju koja

ga može odvesti do primarnog „skandala pojedinačnosti“ – do Otelovljenja Hrista, kojeg je, kako smo videli, Hitler teološki bio itekako svestan. Doživljajem Hitlera jedino kroz ontogenetski okvir istorije, kroz njegovo minimalno, nominalno ili nikakvo, pripadništvo rimokatolicizmu, dobija se prostor za cirkulaciju teorije bazirane na rasi. Ali, Hitlerov filogenetski zahvat nadilazi rasu, pa i njegovu konfesiju, jer je on isto onoliko teološki koliko su i svi ostali *filogenetski tragovi evropske kulture*, te je tek kao takav njegov doprinos istoriji nepogrešiv i maksimalno – ikonoklastičan. A, time Hitleru možemo da odredimo daleko precizniju – u ovom slučaju teološku – rubriku, od one koju, moramo to priznati, nudi istoriografija Holokausta.

Filogenetski, stoga, stvari sa Holokaustom stoje ovako: tu je neophodno posegnuti za poveznicom sa nečim što sa Jevrejima istorijski nema veze, i što se odnosi čisto na jelin-sko-vizantijsku, dakle grčku recepciju, hrišćanstva: na probleme slikarske predstave Božanstva. To je poveznica koja pre Jevreja, prvo i više tangira i traumatizuje Zapad, iz kojeg onda slede ikonoklastičke taktike, *od kojih je Holokaust samo jedna*. Ako ćemo biti dosledni, morali bismo priznati da su Jevreji, kojima je, kao i islamu, ideja o likovnoj predstavljivosti Boga nezamisliva, u tom pogledu bliži muslimanima i Hitleru, nego ne-ontogenetskim paleohrišćanima. Hitler je – kako je to uspeo gotovo u svemu – pomešao dve ravni istorije kojoj je pripadao, filogenetsku i ontogenetsku, jer se to pre njega i mimo njega, desilo celom Zapadu. Filogenetsko, tj. piktivno poreklo Holokausta, ne odnosi se samo na Holokaust, i nije zanimalo samo Hitlera – mada je njega zainteresovalo u najdoslednijem obliku koji je istorija zabeležila. Razlika između Hitlerove i prethodnih otelovljenja izliva mržnje prema Jevrejima, leži u tome što je on na određene hrišćanske nanose u likovnom svetu, primenio mržnju koju je protestantizam razvio prema svemu sakralno naslikanome, te onda odatle izveo vektor prema jevrejstvu. Ali, ubilačka pizma

prema Jevrejima kod Nemaca (pa i Francuza) od srednjeg veka je konstanta (Kon 2013: 63–127). Jedina razlika koju među njima i Holokaustom mogu da primetim je što ovi raniji programi još uvek nisu bili zakvašeni piktivnim, već sujevernim strategijama.

Atitudu protestantizma prema sakralno naslikanom, Hitler je preuzeo kao stav prema svemu sakralnome – misleći da je iz područja naslikanoga moguće izvući čisto estetsko, uzvišeno, ratničko itd. – i osloboditi ga piktivnih okvira i smernica koje su slikarstvu u Evropi došli od judeo-hrišćanske tradicije. Ali, on je potcenio *ponerološki aspekt slike kao takve*. On se i tu, drugim rečima, kao i na polju ratničke taktike, opredelio za nešto nemoguće. Problem slike stoji u centru ne samo hrišćanske već svetske kulture, što je odlično osetio i tačno iskazao daleko pre Hitlera Hegel. Reč je stoga o crkveno hrišćanskom problemu većem od celine evropske istorije, pa i Drugog svetskog rata, te o problemu koji istorija htela ne htela – uzvodi ka problemu ikone.

Filogenetska dimenzija hrišćanstva Holokaust sa jevrejstvom povezuje upravo kroz epigenetski smisao istorije, o kojem je uverljivo pisao Georgije Florovski (Георгий Флоровский). To je važno istaći, jer glavnina teorije, Holokaust i jevrejstvo povezuju materijalno evolutivno, što znači jednom nužnošću. Smatramo da je reč o pogrešnoj vrsti kauzacije. Potrebno je primeniti onu drugu, koju je opisao Florovski, epigenetsku kauzaciju. Ontogenetski sadržaj Holokausta se sastoji u istrebljenju celog jednog naroda, vere i rase. U tom pogledu Holokaust je unikatan koliko i ma šta drugo iz zapadne istorije. Filogenetski gledano, sadržaj Holokausta se sastoji u istrebljenju ikoničnosti, u koje je jevrejstvo epigenetski uraslo i zaraslo: tu je Holokaust, i jedino tu – zaista neponovljiv i unikatan, ali tu mu se, u filogenetskoj niši, pridružuju druge žrtve, neprihvatljive teoriji izuzetnosti. *Jevrejstvo je smetalo upravo kao deo te ikoni-*

čnosti, kojoj pripada daleko manje od, recimo, Rusa, osim ako se ne bavimo ontogenetskim fokusima (filosofiranjem), a ne kao semantičko polje koje je bujalo tokom istorije u antisemitskoj stilizaciji: kao lihvarstvo, zavera, semitizam, zli Jevrejini itd. Zbog tog se upravo ta ontogenetska i ontološka kategorija do ovih naših dana iščistila do filogenetske ravni čistog oprobrijuma prema ikoni, vidan u pokušaju „kancelovanja“ ruske kulture. Nije tačno, dakle, da se iz istorija ništa ne uči. Ono što je urađeno Jevrejima je dečija igra u poređenju s onim što kolektivni Zapad smera da uradi Rusima. Toliko o unikatnosti ma kog ranijeg događaja. Dok je god to semantičko polje divljeg i totalnog drugačijeg Jevrejina, uspevalo da tavori na periferijama zapadnohrišćanske ikumene (u getoima) – vršeci svoje merkantilno posredničke funkcije, ono je preživljavalo. Kad je naposljetku uvučeno u filogenetski sloj onog što je istinski problem Zapada – hristološki problem prisutnosti konkretne slike Božanstva – jevrejstvo je bilo osuđeno na istu propast kao i druge slične (zapadne) tekovine, koje su prošle takav razvojni put. Zašto je jevrejstvo naposljetku uvučeno u to polje problematične zapadne hristologije, pitanje je koje se tiče likovne ontologije i istorije Zapada, a ne politike. I po jednom i po drugom, Jevreji su *kolateralna, slučajna (pra)žrtva, istinskog holokausta koji se zamišlja i priprema mnogima*. Hitlerov cilj se sastojao u oslobađanju ontogenetskog polja zapadnjačke kulture od filogenetskog nanosa ikoničnosti. U tom smislu – krajnje odrednice i adresate svoje mržnje, Jevreje i pravoslavce, kao najveće nosioce filogenetske ikoničnosti, on nije pogrešio. To su ujedno i daleko najveće žrtve oba svetska rata. U tom pogledu istorija je neverovatno nemilosrdna, jer je Hitleru omogućila da iz nje izade gotovo kao jedan metaistorijski pobednik – do te mere, da je glumeći ludilo, uspeo naposljetku da žrtvuje čak i sve nemačko, u onoj meri u kojoj je je ono – a to nije bilo mnogo – istorijski bilo tangirano i oblikovano filogenetskom specifikom hrišćanstva, tj. ikoničnom hristologijom.

Sve vreme paradoks za filozofski, istorijski, vojni i bogoslovski um, leži u tome što je osovina istorijske dinamike smeštena u pikativno likovnoj, umetničkoj istoriji.

Bez te ključne odrednice mi ne bismo uspeli da uočimo filogenetski i centralni aspekt, ne samo Holokuasta, već evropske kulture. Sakralni tok i tema likovne predstave je do Hitlera već bila zakvašena satanističkim otklonom od filogenetskog sadržaja hrišćanstva u umetnosti, tj. otklonom od ikoničnoga (Hall 2008: 342–361). Posrednim putanjama ovih međusobnih odnosa, Hitler je sa slikarstva i problema slike, došao do hrišćanstva, iz kojeg je – gurnut socijalnim prilikama – o jevrejstvu izveo ontogenetski, pogrešan, zaključak, koje je u njegovim rukama nastradalo. Ali, na sličan način je i pravoslavno hrišćanstvo u rukama nomenklaturno Hitleru bliskog Lenjina (Владимир Ильич Ульянов Ленин), postradalo ne 60 procenata kao Jevreji, nego – preko 90 procenata. Možda se tu zaista stoga mora govoriti o određenoj hilijastičkoj i kobno ukupnoj istrajnosti „socijalizma kao pojave svetske istorije“, kako je svoj knjigu naslovio Igor Šafarevič (Šafarevič 1997). Tako, prese-dane za presedan Holokausta itekako imamo.

Cela epizoda u vezi sa Hitlerom predstavlja vanredan čvor delovanja vancrkvenih, a u suštini temeljito hrišćanskih iskošenih i ikoničnih, energija, koje otelovljuju i grade kulturu, izvan direktnog liturgijskog ateljea. Filogenetski – Holokaust se ne odnosi na antisemitizam, koji je prisutan hiljadu godina, već na ikonolomstvo, koje je prisutno hiljadu dvesto godina. Njega se Evropa nikada nije otresla.

Implikacije ove geometrije su značajne. Svako pozicionisanje Jevreja u apsolutni i jedini centar ubilačkog plana tokom Drugog svetskog rata – pretilo da izbriše osnovnu konstituentu evropske istorije: hristologiju. Nije antisemitizam konstanta evropske istorije, ma koliko dugo da traje. Hristologija

je ta konstanta, ma koliko izokrenuta i pomerena bila. Nikakva Hitlerova poremećena pizma – koja se fokusirala na Jevreje, ne sme i ne treba da u narativima Drugog svetskog rata, pa čak ni Holokausta, izbriše tu osnovnu konstituentu evropske istorije. Ona to, doduše, ni ne može: “rukopisi ne gore”, kako je napisao Bulgakov. Hristologija ne samo što će biti potrebna i dalje Evropi, ona će biti potrebna i Jevrejima, ukoliko žele da sagledaju specifiku svoje istorije. Nije li ta država nastala naporima i vektorima jednog, koliko-toliko i kako-tako, hrišćanskog kontinenta, makar i kao (ne)željena posledica? Ikonolomstvo se savršenom mimikrijom pritajilo u strategijama umetnosti – nastavljaajući da emituje svoju valencu posve izvan teme Jevreja, Rajha, ili Drugog svetskog rata. Ikonoklazam nadživljava svijetu, gurajući lekcije Drugog svetskog rata u sve potisnutiji plan. To znači da su iz Drugog svetskog rata izašla dva pobednika: nanovo prurušeno ikonolomstvo, i – Rusija, u jednom fragilnom obliku samosvesti. Nemačka sudbina dosledno nastavlja da sledi transverzalnu koju joj iz pakla iscrtava graditelj autoputeva – Adolf Hitler (Van Creveld 2018), a Holokaust, sa svojim pratećim genocidima (NDH) se uspešno marginalizuje (Soldat 2019). Ikonolomstvo tako nije nadživelo samo Jevreje i njihovu traumu, već i traume svih ostalih žrtava Drugog svetskog rata – kao najlukaviji kriptoparazit, kakvim su ga pre hiljadu godina i videli sv. Nikifor, Fotije, Teodor Studit, i drugi ikonoduli. U ikonoklastičkom porivu dovedenom do refleksa bogoubistva, Hitler je, nemajući više koga da označi kao ikonu Božiju – proširio okvir/definiciju božanske porodične srodnosti i ikonizovanja – na Hristovu krv i pleme (ne bez osnova) – i nepogrešivo objavio hristološku srž Drugog svetskog rata. Ratujući protiv Hrista i Njegovih istorijskih tragova, nemajući više koga da izbriše – pošto je to vekovima pre njega učinila sama zapadna kultura, od Atlantika do Rusije – on se obrušio na poslednje preostatke paleobiljskog prisustva: na Jevreje i pravoslavce.

Moramo dodati da su dalje od Zapada, na Balkanu i u Rusiji, žrtve u ikonološkom smislu bile još konkretnije.

Gore je spomenuta antisemitska valenca protestantskog ikonolomstva. Navešću minimalno tri protestantska nacrta rešenja jevrejskog pitanja: ideje Martina Lutera (Martin Luther), Fihtea (Johann Gottlieb Fichte) (Morrison 1988: xix–3), zatim Marksa (Karl Marx) (Slezkine 2004: 85–95). Da je nemački protestantizam, dakle, čak i hteo da sprovede finalno rešenje, *on bi ga sproveo*, jer je imao dovoljno vremena za to. Štaviše, za dvestotinak godina protestantske nemačke carevine, ne samo što takav plan nije bio sproveden, već je upravo jedan genijalni protestantski kancelar, Bizmark (Otto Eduard Leopold von Bismarck-Schönhausen), dozvolio jednom genijalnom Jevrejину, Geršonu Blajhrederu (Gerson von Bleichröder), da finansira stvaranje Drugog rajha (Stern 1979). Pravo pitanje je onda pitanje transformacije Drugog u Treći rajh. Ono se neminovno tiče slikarstva katoličke tradicije koja je predstavljala uspešan *rite de passage*, obred prelaska, koji je parcijalno servisirao traume usadenog evropskog ikonolomstva. Kod Nemaca, u neodređenoj mešavini jednoga i drugoga, do danas nije uspelo ni to katoličko pikтивно servisiranje obreda prelaska (*rite de passage*): Hans Belting (Hans Belting) je za svoju knjigu na tu temu morao da piše posebnu vrstu predgovora, da bi ga se razumelo. Kad je, kako dakle priznaju i najvažniji autoriteti, katolička kultura slike bila blokirana protestantizmom, rezultat je bio eksplozivna mešavina kulturnih trendova koja je dovela do katastrofe.

Istrgnuta iz konteksta hristologije i oslonjena na ogo-ljelu tezu o izuzetnosti, teorija Holokausta prestaje zato da bude „skandal pojedinačnosti“ i postaje jedan skandal tumačenja. Zaključujemo da se pravi sadržaj Holokausta odigrao u smeni žrtvene paradigme, u kojoj je sa ikone davno uklonjeni Mrtvi Hristos katolicizma i protestantizma, prestao da bude pashalni moderator likovnog obreda prelaza, a na Njegovo mesto je,

slučajno, dospao Jevrejin. Ta smena je deo karolinškog ciklusa smene ikone, uvođenja slike, njene decentralizacije i dehistologizacije, a Holokaust je poslednja etapa jednog istog procesa. Holokaust je samo paraplegični dovršetak tog ciklusa.

Vizantija je uz pomoć ikone, načinila ontološki fokus sveta, u likovnom smislu. Nakon njegove smene, svet je u likovnom – ontološkom smislu ostao bez svog ontološkog fokusa, i od ikone naposljetku dospao do „selfi-ja“ (Belting 2017: 239–247). Sada vidimo koliko je istrgnuće Holokausta iz teologije kulture beskorisno, jer ne vodi nigde. Svaka hrišćanska teologija, koja odbacuje ikonu Onoga Koji je Jedini Slika Oca, uvek otvara mogućnost tome da postane *ordo occidendi*, pošto na Njegovo mesto mora da se postavi neki ontološki centar koji svet utemeljuje kao likovnu kategoriju. Taj centar na kraju krajeva je uvek neka i nečija žrtva. Ako nije Hristova, ona mora da postane nečiji spargmos, žrtveno jagnje. Ako žrtva nije *filogenetska meta* (Rusi, posle rata u Ukrajini), ona će postati ontogenetska (nuklearni rat). Zapadni poredak je zbog tog jedan redosled ubijanja (*ordo occidendi*), koji sam u ovom radu probao da prikažem. Na kraju se, slično Dostojevskom, može reći: ako Hristos nije likovno predstavljen – sve ostalo je ne samo dozvoljeno, već i *neizbežno*.

Bibliografija

- Bataj, Žorž (1995), *Prokleti deo: esej iz opšte ekonomije: potrošnja*, prev. Pavle Sekeruš, Novi Sad: Svetovi.
- Besançon, Alain (2000), *The Forbidden Image: An Intellectual History of Iconoclasm*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Belting, Hans (1998), *The Germans and Their Art: A Troublesome Relationship*, New Haven, Connecticut: Yale University Press.
- Belting, Hans (2014), *Slika i kult: Istorija slike do epohe umetnosti*, prev. Branka Rajlić, Novi Sad: Akademska knjiga.

- Belting, Hans (2017), *Face and Mask: a double History*, Princeton: Princeton University Press.
- Bobbitt, Philip (2002), *The Shield of Achilles: War, Peace, and the Course of History*, New York: Knopf.
- Brenner, Milton (2000), *Faces: Changing Look of Humankind*, Lanham: University Press of America.
- Balthasar, Hans Urs von (1998), *Der Apokalypse der deutschen Seele: Studien zu einer Lehre von letzten Haltungen*, Freiburg: Johannes Verlag.
- Creveld, Martin van (2018), *War in 100 Events*, Cheltenham, United Kingdom: The History Press.
- Duffy, Eamon (2005), *The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England 1400-1580*, Second edition, New Haven/London: Yale University Press.
- Edgerton, Samuel Y. (1975), *The Renaissance Rediscovery of Linear Perspective*, New York: Basic Books.
- Florenski, Pavel (2013), *Prostor i vreme u umetničkim delima*, prev. Nada Uzelac, Beograd: Službeni glasnik.
- Галковский, Дмитрий (2011), “Римская империя: ревизия – 1”, internet blog, <https://galkovsky.livejournal.com/194219.html?ysclid=ldv1bnaohg927374069> (pristupljeno 14. 2. 2023).
- Goda, Norman, J. W. (2000), “Black Marks: Hitler’s Bribery of his Senior Officers During World War II,” *The Journal of Modern History* 72 (2): 413–452.
- Haffner, Sebastian (2012), *Meaning of Hitler*, Lexington: Plunkett Lake Press.
- Hall, James (2008), *Sinister Side: How Left-Right Symbolism Shaped Western Art*, Oxford: Oxford University Press.
- Koerner, Joseph Leo (1993), *The Moment of Self-Portraiture in German Renaissance Art*, Chicago: University of Chicago Press.

- Koerner, Joseph Leo (2002), "The Icon as Iconoclash", u Bruno Latour, Peter Weibel (prir.), *Iconoclash*, Karlsruhe/London: ZKM/MIT Press, str. 164–213.
- Koerner, Joseph Leo (2004), *Reformation of the Image*, London: Reaktion.
- Kon, Norman (2013), *Potruga za hiljadugodišnjim carstvom: revolucionarni milenaristi i mistički anarhisti u srednjem veku*, prev. Miodrag Marković, Beograd: Službeni glasnik.
- Lepenis, Volf (2009), *Kultura i politika*, prev. Drinka Gojković, Beograd: Geopolitika.
- Лотман, Ю.М. (1992) *Избранные статьи в трех томах. - Т.1. Статьи по семиотике и топологии культуры*, Таллин: Александра.
- Michalski, Sergiusz (1993), *Reformation and the Visual Arts: The Protestant Image Question in Western and Eastern Europe: Christianity and Society in the Modern World*, London: Routledge.
- Morrison, Karl Frederick (1988), *I Am You: the Hermeneutics of Empathy in Western Literature, Theology, and Art*, Princeton: Princeton University Press.
- Patrijarh Nikifor (2008), *Protiv ikonoklasta*, Podgorica: CID.
- Pickstock, Catherine (1998), *After Writing: On the Liturgical Consumption of Philosophy*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Rosenstock-Huessy, Eugen (1938), *Out of revolution: Autobiography of Western Man*, New York: Morrow.
- Schapiro, Meyer (1996), *Words, Scripts and Pictures: Semiotics of Visual Language*, New York: Georges Braziller.
- Slezkine, Yuri (2004), *The Jewish Century*, Princeton: Princeton University Press.
- Soldat, Oleg (2019), "Ćopić u potrazi za Jasenovcem: poteškoće u semiozi svetih Novomučenika", u Jovan Ćulibrk (prir.), *Novo-*

mučenici: Poliperspektive, Beograd: Muzej žrtava genocida, str. 79–99.

Soldat, Oleg (2021a), “Danas je istorija: Amon Get, hromi hijizam i prevladavanje stilistike”, *Zbornik Matice Srpske* 180 (4): 543–556.

Soldat, Oleg (2021b), „Bog, holokaust i ‘pacovski kanali’ filosofije”, *Politeia* 11 (22): 83–97

Spotts, Frederic (2018), *Hitler and the Power of Aesthetics*, New York: Abrams Press.

Stern, Fritz (1979), *Gold and Iron: Bismark, Bleichroder, and the Building of the German Empire*, New York: First Vintage Books.

Šafarevič, Igor (1997), *Socijalizam kao pojava svetske istorije*, prev. Vladimir Jagličić, Cetinje: Svetigora.

Trevor-Roper, Hugh, Norman Cameron et al. (2000), *Hitler's Table Talk, 1941-1944: His Private Conversations*, New York: Enigma Books.

Uspenski, B. A. (1979), *Poetika kompozicije: Semiotika ikone*, prev. Novica Petković, Beograd: Nolit.